

Катерина Анатоліївна ДЕМЯНЕНКО

аспірантка,
кафедра екологічного менеджменту та підприємництва,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
E-mail: kate4090940@gmail.com

СУТНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Демяненко, К. А. Сутність екологічного менеджменту та конкурентоспроможності підприємства [Текст] / Катерина Анатоліївна Демяненко // Економічний аналіз: зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету “Економічна думка”, 2015. – Том 19. – № 3. – С. 114-121. – ISSN 1993-0259.

Анотація

Предметом дослідження у роботі є екологічний менеджмент та конкурентоспроможність підприємств. Мета статті полягає в трактуванні сутності понять «екологічний менеджмент» та «конкурентоспроможність», а також вивченні основних їх цілей та зв'язку. У процесі дослідження використовувалися діалектичний метод наукового пізнання та загальнонаукові: метод теоретичного узагальнення, метод аналізу і синтезу, групування і класифікації, порівняльного аналізу.

У роботі опрацьовано теоретичні підходи до трактування сутності екологічного менеджменту. Досліджено історичний розвиток екологічного менеджменту, в результаті визначено основні етапи розвитку екологічного менеджменту в розвинених країнах світу. На основі проведеного критичного аналізу сформовано основні підходи до визначення сутності екологічного менеджменту. Досліджено сутність конкурентоспроможності, в результаті чого визначено прямий зв'язок між екологічним менеджментом та підвищенням конкурентоспроможності. Визначено основні цілі останніх, реалізація яких сприяє екологічному та економічному ефектам, що у взаємозв'язку дає додаткові конкурентні переваги та підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Ключові слова: екологічний менеджмент; конкурентоспроможність; конкурентні переваги; екологічний ефект; економічний ефект; система екологічного менеджменту.

Kateryna Anatoliivna DEMYANENKO

PhD Student,
Department of Environmental Management and Entrepreneurship,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: kate4090940@gmail.com

THE ESSENCE OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT AND COMPETITIVENESS OF THE ENTERPRISE

Abstract

The environmental management and competitiveness of the enterprise have become the subject of this work. The purpose of the paper is to define the essence of such categories as environmental management and competitiveness and also to investigate the main aims and connections of environmental management and competitiveness of the enterprise. The dialectical method of scientific knowledge and such general scientific methods of knowledge as the method of theoretical synthesis, the method of analysis and synthesis, grouping and classification methods, the method of comparative analysis have been used in the paper.

The analysis of theoretical approaches concerning the definition of environmental management nature is carried out. The historical development of environmental management is investigated. The basic stages of environmental management development in the developed countries are defined. On the basis of the critical analysis the main approaches of defining the environmental management are formed. The nature of competitiveness is also researched. The interconnection between environmental management and competitiveness' growth is determined.

The main aims of environmental management and competitiveness are defined. Their implementation will result both in ecological and economical effects and will help enterprises to achieve the additional competitive advantages and to increase the total competitiveness.

Keywords: *environmental management; competitiveness; competitive advantages; ecological effect; economic effect; environmental management system.*

JEL classification: Q57, D4

Вступ

Формування екологічного стану та вплив на нього виробничих факторів, а також управління цим процесом завжди були об'єктом пильної уваги багатьох науковців. Нині ці питання залишаються актуальними та першочерговими, особливо в умовах загострення конкурентної боротьби.

Висока конкуренція на світовому ринку спонукає виробників шукати нові підходи для отримання популярності серед споживачів. Цей процес відбувається у таких напрямках, як виробництво продукції з дотриманням усіх вимог громадських, екологічних, торговельних та інших організацій, виробництво продукції категорії «преміум», пристосування до нових норм законодавства тощо.

Саме тому вітчизняні виробники кондитерської продукції повинні шукати нові шляхи підвищення конкурентоспроможності, зокрема, через впровадження системи екологічного менеджменту. Як свідчать світові тенденції, споживачі будуть віддавати перевагу продукції з так званим «чистим» брендом, тобто із зазначенням того, що продукт натуральний і виготовлений з натуральних та екологічно чистих інгредієнтів.

Проблемам екологічного менеджменту та конкурентоспроможності підприємств присвячені наукові праці відомих учених-економістів, зокрема таких, як: Гончарук Т. І., Дуднікова І. І., Кулешова А. Б., Купалова Г. І., Максимів Л. І., Портер М., Федулова Л. І. та інших. У сучасній науковій економічній літературі досить часто використовується термін екологічний менеджмент, але мало уваги звертають на його зв'язок з конкурентоспроможністю підприємств.

Мета статті

Мета статті полягає в трактуванні сутності понять «екологічний менеджмент» та «конкурентоспроможність», а також дослідженні основних цілей та зв'язку екологічного менеджменту і конкурентоспроможності підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження

Останніми роками провідні компанії-лідери світових ринків активно зосередилися на реалізації концепції сталого розвитку, забезпечення стійкості підприємств. Все активніше підприємства впроваджують у виробництво нові стандарти екологічного менеджменту, що актуально для вітчизняних підприємств кондитерської галузі задля підвищення їх конкурентоспроможності.

Поняття екологічного менеджменту досить нове, оскільки його використання пов'язане з трансформацією національної економіки та її ринковою спрямованістю. Історичний розвиток екологічного менеджменту в розвинених країнах, на нашу думку, можна охарактеризувати умовним виокремленням трьох його основних етапів. Перший етап розвитку екологічного менеджменту – ранній (початковий) – триває з першої половини ХХ сторіччя до 1970 р. Для нього властива відсутність законодавчо регламентованих норм та нормативів екологічної безпеки. Тоді мало хто замислювався про збереження довкілля, адже виробництво не настільки активно нарощувало свої потужності.

Другий етап – перехідний (проміжний) – тривав з 1970 до 1990 рр. У цей період відбувалося активне нарощення виробничих потужностей в усіх сферах суспільного господарства. Актуальними були проблеми охорони довкілля та регламентації екологічної безпеки виробництв. Почали прийматися нормативно-правові акти по нормуванню викидів в атмосферу, з'явилися стандарти якості продукції з метою забезпечення охорони здоров'я громадян та захисту довкілля, відбувався постійний контроль за дотриманням встановлених вимог.

Третій етап – сучасний – почався з 1990 рр. і триває до нині. Він пов'язаний із прийняттям у Ріо-де-Жанейро у 1992 р. рішення про розробку і впровадження ISO 14000, яке є результатом Уругвайського раунду переговорів за Всесвітньою торговельною угодою і зустрічі на вищому рівні з питань навколишнього середовища і розвитку. Основним предметом ISO 14000 є система екологічного менеджменту. Саме цей етап визначає пріоритетність екологічного менеджменту та його стратегічну роль у забезпеченні екологічної безпеки та охорони довкілля, а також підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання через активне впровадження систем екологічного менеджменту (рис. 1).

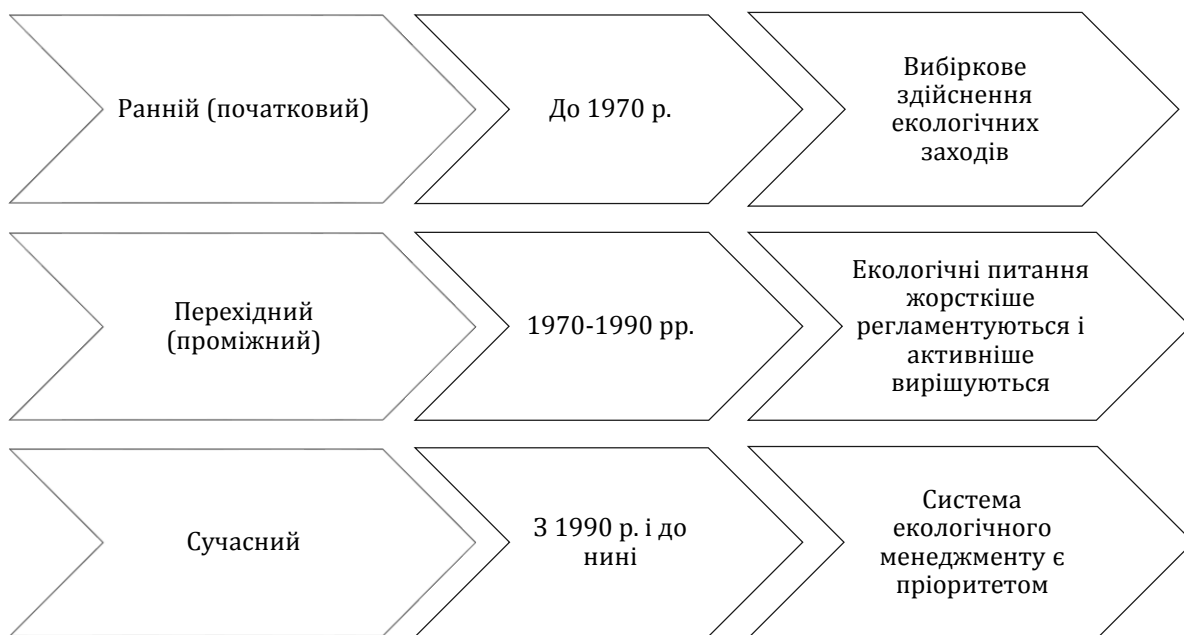

Рис. 1. Етапи розвитку екологічного менеджменту в розвинених країнах світу.

**Розроблено автором на основі [1; 2].*

З переходом до ринкової економіки все більше суб'єктів господарювання почало замислюватись про нові способи ведення господарської діяльності та досягнення конкурентоспроможності. Саме тоді і почався активний розвиток вітчизняного екологічного менеджменту, його наукове осмислення та дослідження. Проте, незважаючи на численні наукові праці в цьому напрямі, існують різні думки щодо сутності екологічного менеджменту.

На основі проведеного нами критичного аналізу наукових джерел можна виокремити декілька основних підходів до трактування екологічного менеджменту (рис. 2).

Рис. 2. Основні підходи до визначення сутності екологічного менеджменту

**Власна розробка*

Прихильники першого підходу (реагування підприємства на екологічні виклики), зокрема Ю.Я.Добуш [3, с. 76], трактують екологічний менеджмент як управління екологічними характеристиками конкретних економічних суб'єктів екологічно небезпечної діяльності, джерел екологічної небезпеки або окремих природних комплексів з метою охорони довкілля і раціоналізації природокористування для досягнення сталого (збалансованого) розвитку рекреаційних територій. Однак таке трактування є досить вузьким, адже воно передбачає, що здійснення заходів екологічного

менеджменту відбувається лише у випадку настання реальної небезпеки, загрози або ж навіть аварії чи катастрофи. За такого підходу будь-які екологічні заходи спрямовані лише на усунення наслідків, а не передбачення та попередження причин екологічної небезпеки.

Другий підхід (першочерговість екологічної безпеки) практикують такі фахівці, як В. О. Аніщенко, Т. Л. Галькевич, О. А. Лук'янихіна. Вони характеризують екологічний менеджмент як екологічно безпечне управління виробництвом, за якого досягається оптимальне співвідношення між екологічними та економічними показниками. Так О. А. Лук'янихіна розглядає екологічний менеджмент як сукупність принципів, форм, методів, прийомів, засобів управління виробництвом та виробничим персоналом підприємства з метою досягнення високої еколого-економічної ефективності виробництва [4, с. 11]. В. О. Аніщенко та Т. Л. Галькевич стверджують, що екологічний менеджмент – це управління, яке завчасно передбачає формування екологічно безпечного виробничо-територіального комплексу і яке забезпечує оптимальне співвідношення між екологічними та економічними показниками протягом усього періоду життєвого циклу як самого комплексу, так і продукції, що ним виробляється [5, с. 32].

Цей підхід, на наш погляд, повніше враховує потреби як довкілля, так і безпосередньо суб'єктів господарювання для забезпечення максимальної екологічної та економічної ефективності. Однак в умовах нестачі коштів та постійно зростаючих вимог із охорони довкілля через негативні наслідки небалотності в екологічній політиці за минулі роки важко досягти оптимального співвідношення між економічними та екологічними показниками.

Прихильники третього підходу (оптимальне поєднання екологічних та економічних показників) Л. І. Федулова [6], І. В. Анциферова [7], В. Ф. Семенов [8] зазначають, що екологічний менеджмент – ініціативна й результативна діяльність економічних суб'єктів, спрямована на досягнення їхніх власних екологічних цілей, проектів та програм, розроблених на основі принципів екоефективності й екосправедливості. На їх думку, екологічний менеджмент можна трактувати як екологічно безпечне управління виробництвом, за якого досягається оптимальне співвідношення між екологічними та економічними показниками. На думку І. І. Дуднікової, екологічний менеджмент – це цілеспрямована, свідомо діяльність, пов'язана з розробленням, запровадженням, реалізацією, контролюванням різноманітних заходів природоохоронного характеру, які повинні забезпечити раціональне використання і збереження природних ресурсів, дотримання екологічної безпеки [9, с. 259].

Прихильники вказаного підходу вже значно ширше розглядають екологічний менеджмент, а саме першочергове забезпечення екологічних цілей, щоб гарантувати дотримання вимог екологічних нормативів та безпеки. Проте у такому разі зміст екологічного менеджменту обмежується лише управлінням підприємством для дотримання екологічної безпеки, яка регулюється галузевими нормами та нормативами. Вони не завжди відповідають міжнародним стандартам і, як правило, встановлюються на максимально допустимому рівні, близькому до критичного. Це не допоможе вітчизняним підприємствам підвищити рівень конкурентоспроможності, і, тим більше, забезпечити стратегічне бачення екологічності виробництва для максимального збереження довкілля.

Останній, четвертий підхід (екоменеджмент як елемент системи загального менеджменту) поділяють В. В. Куриленко, В. Я. Шевчук і він визначений у міжнародних стандартах. Він полягає в тому, що екологічний менеджмент є частиною загальної системи менеджменту, яка передбачає досягнення цілей і завдань екологічної політики. Зокрема В. В. Куриленко розглядає екологічний менеджмент як самостійний вид діяльності, що складає частину загальної системи менеджменту (управління) і орієнтований на управління наслідками впливу природокористування на довкілля як конкретний суб'єкт природокористування, так і суспільство загалом. Основним завданням системи екологічного менеджменту на підприємстві він вважає розробку еколого-економічної стратегії виробництва з метою підвищення інвестиційної привабливості підприємства [10, с. 165].

В. Я. Шевчук визначає екологічний менеджмент (корпоративне екологічне управління) як частину загальної системи екологічного управління, що реалізується окремими корпораціями. Відповідно у кожній корпорації повинна бути чітко сформована екологічна політика, яка відповідає міжнародним екологічним стандартам і входить у загальну систему екологічного управління [11, с. 202]. Цей підхід урахує міжнародні стандарти щодо екологічності виробництва та вимоги до впровадження систем екологічного менеджменту з його невіддільністю від загального менеджменту підприємства. Це актуально для підприємств в умовах постійно зростаючої конкуренції і необхідності забезпечення їх конкурентоспроможності на ринку.

На нашу думку, найповніше трактування екологічного менеджменту наведено у міжнародному стандарті ISO 14000. «Система екологічного менеджменту – це частина загальної системи менеджменту, яка включає організаційну структуру, планування діяльності, розподіл відповідальності, практичну роботу, а також процедури, процеси та ресурси для розробки, впровадження, оцінки досягнутих результатів реалізації та вдосконалення екологічної політики, цілей і завдань» [12, с. 2].

Отже, екологічний менеджмент становить сукупність форм, методів, засобів управління виробничими процесами для досягнення екологічної та економічної ефективності з метою підвищення

конкурентоспроможності підприємств. Незалежно від теоретичного підходу щодо сутності та трактування екологічного менеджменту всі вони доводять необхідність та доцільність використання його для забезпечення конкурентоспроможності підприємств. Аналіз наукових джерел засвідчує, що існують також різні погляди і на визначення поняття конкурентоспроможності.

Класиком теорії конкуренції і конкурентоспроможності вважається М. Портер, вагомим внеском якого є дослідження категорії «конкурентних переваг» – ключових факторів успіху, характерних для певного підприємства (галузі) чинників, що дають йому переваги над конкурентами (іншими галузями), наприклад, у боротьбі за інвестиції за рахунок більшої прибутковості або швидкості обороту капіталу [13].

На думку сучасних учених-економістів, зокрема, В. Петрова, конкурентоспроможність – це внутрішня властивість суб'єкта ринкових відносин, яка проявляється у процесі конкуренції і дозволяє зайняти свою нішу в ринковому господарстві з метою розширеного відтворення, що передбачає покриття всіх витрат і отримання прибутку від легальної господарської діяльності [14, с. 4]. Проте при цьому, на нашу думку, не враховується те, що конкурентоспроможність дає можливість не лише зайняти нішу, а й перерозподілити ринок, відвоювавши певну частку у своїх конкурентів завдяки певним конкурентним перевагам. Крім того, останні передбачають покриття витрат і отримання прибутку, збільшення ринкової вартості, завоювання лідерських позицій у галузі тощо.

Т. Гончарук визначає конкурентоспроможність як можливість підприємства тривалий час відстоювати власні переважні позиції у галузі завдяки наявності ефективної стратегії або здатність діяти протягом довготермінового періоду на ринку і отримувати прибуток, достатній для науково-технічного вдосконалення виробництва, підтримки продукції на високому якісному рівні та стимулювання працівників [15, с. 30]. Це визначення значно ширше за попереднє і враховує значно більше аспектів, однак, на нашу думку, воно дещо обмежене видами діяльності, структурою виробництва, оскільки говориться про переваги в галузі. Вважаємо, що в сучасних умовах глобалізації недоцільно обмежувати такі конкурентні переваги лише галуззю, адже зростання конкурентоспроможності передбачає також вихід на зовнішні світові ринки, у яких галузь може дещо відрізнятись або ж через додаткові конкурентні переваги охоплювати й інші галузі.

На думку А.Б. Кулешової, конкурентоспроможність – це реальна і потенційна можливість фірм в існуючих для них умовах проектувати, виготовляти і реалізовувати товари, що по цінових і нецінових характеристиках привабливіші для споживача, ніж товари їхніх конкурентів [16, с. 5]. Ми погоджуємось, що для підприємств дуже важливі як цінові, так і нецінові характеристики товарів у досягненні конкурентних переваг. Однак конкурентоспроможність не обмежується лише властивостями товарів, адже є загальна конкурентоспроможність підприємства, що визначається ще й ефективністю управління, організації виробництва і персоналу, ще багатьма факторами. Особливо це стосується екологічного менеджменту, оскільки він спрямований на зростання загальної конкурентоспроможності підприємств шляхом досягнення екологічної безпеки, зниження ресурсоемності виробництва, переробки відходів, зменшення та попередження негативного впливу на довкілля, що не є безпосередньо характеристиками товару.

З. Є. Шершньова, С. В. Оборська визначають конкурентоспроможність підприємства як рівень його компетенції відносно інших підприємств-конкурентів у нагромадженні та використанні виробничого потенціалу певної спрямованості, а також його окремих складових: технології, ресурсів, менеджменту (особливо – стратегічного поточного планування), навичок і знань персоналу тощо, що знаходить утілення в таких результируючих показниках, як якість продукції, прибутковість, продуктивність тощо [17, с. 7].

Як бачимо, існують різні підходи до тлумачення конкурентоспроможності, проте вони єдині в тому, що це наявність у підприємств певної сукупності характеристик та властивостей товару чи послуг, які створюють переваги над виробниками аналогічної продукції (конкурентами) і сприяють зменшенню витрат, підвищенню ефективності виробництва, отриманню більших прибутків та додаткових вигод.

Конкурентні переваги суб'єктів господарювання можуть бути конструктивними, технологічними, інформаційними, кваліфікаційними, управлінськими, спадковими, природно-кліматичними тощо. При цьому їх головним критерієм є рівень рентабельності виробництва. Конкурентні переваги існують тоді, коли підприємство може отримати рентабельність, вищу середнього показника за певним видом економічної діяльності або сегментом ринку. Відповідно, досягнення конкурентної переваги підприємства базується на нижчій собівартості продукції порівняно з конкурентами, ефективній управлінській системі, активному впровадженні інновацій, у тому числі й екологічно чистих технологій.

Як свідчить практика розвинених країн, екологічно чисті виробництва домінують у будь-якій сфері діяльності, є високорентабельними та найбільш дохідними видами діяльності. Завдяки впровадженню екологічно чистих технологій досягається істотне в декілька разів зменшення виробничих витрат підприємств, суттєве підвищення рівня конкурентоспроможності продукції, а також досягнення стратегічних пріоритетів у контексті сталого розвитку.

З огляду на проведений аналіз вважаємо, що у визначенні сутності екологічного менеджменту необхідно враховувати два основні аспекти: по-перше, те, що він є частиною загального менеджменту підприємства; по-друге, те, що він першочерговий у досягненні конкурентних переваг. Тому, на нашу думку, екологічний менеджмент слід трактувати як складову загальної системи менеджменту підприємства, яка спрямована на досягнення екологічної безпеки виробництва, з метою усунення негативного впливу на довкілля та досягнення конкурентних переваг у контексті сталого розвитку.

Спостерігається тісний взаємозв'язок між упровадженням екологічного менеджменту на підприємствах та зростанням їх конкурентоспроможності, який можна схематично подати наступним чином (рис. 3).

Рис. 3. Основні цілі і зв'язок екологічного менеджменту та конкурентоспроможності підприємств

** Власна розробка*

Як бачимо, цілі екологічного менеджменту тісно пов'язані з цілями підприємства щодо підвищення його конкурентоспроможності.

Висновки та перспективи подальших розвідок

Таким чином, формування ефективної системи екологічного менеджменту підприємства сприяє підвищенню рівня конкурентоспроможності підприємств. Економічна ефективність упровадження екологічно чистих технологій визначається насамперед величиною економії витрат на електроенергію та природні ресурси. Підвищення ефективності виробництва безпосередньо пов'язане з кращим використанням ресурсів шляхом екологізації виробництва, розвитку екологічно орієнтованих ринків, мінімізації негативного впливу на довкілля. Завдяки цьому можливі зменшення витрат на сплату екологічних платежів і зниження загальних витрат підприємства.

Список літератури

1. Максимів, Л. І. Сутність, функції, завдання і нормативно-правове забезпечення екологічного менеджменту [Текст] / Л. І. Максимів, О. А. Потай // Наукові праці Лісівничої академії наук України : зб. наук. праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2007. – Вип. 5. – С. 103-109.
2. Купалова, Г. І. Формування ефективної системи екологічного менеджменту та аудиту [Текст] / Г. І. Купалова, Д. К. Ульянова // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2011. – №1 (11). – С. 48-53.
3. Добуш, Ю. Я. Формування системи екоменеджменту у економіці сталого розвитку [Текст] / Ю. Я. Добуш // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» – 2008. – №. 623. – С. 74–84.
4. Лук'янихіна, О. А. Екологічний менеджмент в системі територіального управління [Текст] : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.08.01 / Олена Анатоліївна Лук'янихіна. – Суми, 2002. – 19 с.
5. Аніщенко, В. О. Сучасні методичні засади формування екологічного менеджменту в Україні [Текст] / В. О. Аніщенко, Т. Л. Галькевич // Екологічний менеджмент: збірник наук. праць за заг. ред. В. А. Гайченка. – К.: МАУП, 2008. – С. 31–34.
6. Федулова, Л. І. Менеджмент організацій [Текст] : підручник / Л. І. Федулова. – К. : Либідь, 2003. – 448 с.
7. Анциферова, И. В. Экологический менеджмент [Текст] : учебное пособие / И. В. Анциферова – Пермь : Изд-во Перм. гос. техн. ун-та., 2007. – 280 с.
8. Екологічний менеджмент [Текст] : навч. посібник / (Семенов В. Ф., Михайлюк О. Л., Галушкіна Т. П. та ін.); за ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михайлюк – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 407 с.
9. Дуднікова, І. І. Становлення і розвиток екологічного менеджменту: теоретико-методологічний контекст [Текст] / І. І. Дуднікова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2014. – №. 58. – С. 259–268.
10. Куриленко, В. В. Основы управления природо- и недропользованием. Экологический менеджмент [Текст] / В. В. Куриленко – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 2000. – 208 с.
11. Шевчук, В. Я. Екологічне управління [Текст] : підручник / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський. – К. : Либідь, 2004. – 430 с.
12. Environmental management systems – Requirements with guidance for use: ISO 14001:2004. – [Second edition 2004-11-15]. – Geneva, 2004. – 23 p. – (International Standard).
13. Портер, М. Стратегія конкуренції: Методика аналізу галузей і діяльності конкурентів [Текст] / М. Портер [пер. з англ. А. Олійник, Р. Сільський]. – К. : Основи, 1998. – 390 с.
14. Петров, В. Конкурентоспособность [Текст] / В. Петров // РИСК: Ресурсы, Информация, Снабжение, Конкуренция. – 1999. – № 4. – С. 4–11.
15. Гончарук, Т. І. Конкуренція і конкурентоспроможність: зміст і розвиток у перехідній економіці [Текст] / Т. І. Гончарук – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, УАБС, 2003. – 59 с.
16. Кулешова, А. Б. Конкуренция в вопросах и ответах [Текст] : учеб. пособие / А. Б. Кулешова – М.: Проспект: ТК «Велби», 2004. – 254 с.
17. Янковий, О. Г. Конкурентоспроможність підприємства: оцінка рівня та напрями підвищення [Текст] : монографія / О. Г. Янковий. – Одеса : Атлант, 2013. – 470 с.

References

1. Maksymiv, L. I., Potay, O. A. (2007). Sutnist', funktsiyi, zavdannya i normatyvno-pravove zabezpechennya ekolohichnoho menedzhmentu. Naukovi pratsi Lisivnychoyi akademiyi nauk Ukrainy, 5, 103-109.
2. Kupalova, H. I., Ul'yanova, D. K. (2011). Formuvannya efektyvnoyi systemy ekolohichnoho menedzhmentu ta audytu. Visnyk Universytetu bankivs'koyi spravy Natsional'noho banku Ukrainy, 1 (11), 48-53.
3. Dobush, Yu. Ya. (2008). Formuvannya systemy ekomenedzhmentu u ekonomitsi staloho rozvytku. Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika», 623, 74-84.
4. Luk'yanykhina, O. A. (2002). Ekolohichnyy menedzhment v systemi terytorial'noho upravlinnya : avtoref. dys. kand. ekon. nauk: 08.08.01. Sumy.
5. Anishchenko, V. O., Hal'kevych T. L. (2008). Suchasni metodychni zasady formuvannya ekolohichnoho menedzhmentu v Ukraini. Ekolohichnyy menedzhment. Kyiv: MAUP. 31–34.
6. Fedulova, L. I. (2003). Menedzhment orhanizatsiy. Kyiv : Lybid'.
7. Antsyferova, Y. V. (2007). Ekolohycheskiy menedzhment. Perm' : Yzd-vo Perm. hos. tekhn. un-ta.
8. Semenov, V. F., Mykhaulyuk, O. L. & Halushkina, T. P. (2004). Ekolohichnyy menedzhment. Kyiv : Tsentr navchal'noyi literatury.
9. Dudnikova, I. I. (2014). Stanovlennya i rozvytok ekolohichnoho menedzhmentu: teoretyko-metodolohichnyy kontekst. Humanitarnyy visnyk Zaporiz'koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi, 58, 259–268.
10. Kurylenko, V. V. (2000). Osnovy upravleniya pryrodo- i nedropol'zovaniem. Ekolohycheskiy menedzhment. SPb. : Yzd-vo S.-Peterburhskoho unyversyteta.

-
11. Shevchuk, V. Ya., Satalkin Yu. M. & Bilyavs'kyy, H. O. (2004). *Ekolohichne upravlinnya*. Kyiv : Lybid'.
 12. *Environmental management systems – Requirements with guidance for use: ISO 14001:2004*. (2004). – Geneva.
 13. Porter, M. (1998). *Stratehiya konkurentsiyi: Metodyka analizu haluzey i diyal'nosti konkurentiv*. Kyiv : Osnovy.
 14. Petrov, V. (1999). *Konkurentosposobnost' [Tekst] / V. Petrov // RYSK: Resursy, Informatsiya, Snabzhenye, Konkurentsyya*, 4, 4–11.
 15. Honcharuk, T. I. (2003). *Konkurentsyya i konkurentospromozhnist': zmist i rozvytok u perekhidniy ekonomitsi*. Sumy: Mriya-1, UABS.
 16. Kuleshova, A. B. (2004). *Konkurentsyya v voprosakh y otvetakh*. Moscow: Prospekt: Velby.
 17. Yankovyy, O. H. (2013). *Konkurentospromozhnist' pidpryyemstva: otsinka rivnya ta napryamy pidvyshchennya*. Odesa : Atlant.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2015 р.